

Ольга ТИЧКІВСЬКА

ЄВПРАКСІЯ-ЗОЯ І МЕДИЧНИЙ ТРАКТАТ „МАЗІ“

У передмовах до вітчизняних творів медичного змісту, де подана історична довідка розвитку медицини, та в книгах, присвячених історії української культури, містяться короткі відомості про те, що першою унікальною працею на Русі в царині медичної науки треба вважати трактат „Мазі“, написаний у XII столітті Зоєю Мстиславівною, внучкою Володимира Мономаха. Цю працю відносять до тих, які відіграли важливу роль у формуванні європейської медицини. Однак серед дослідників цієї теми наразі не існує єдиної думки ні щодо структури та змісту трактату, ні щодо авторства цієї праці. Дехто ставить під сумнів факт існування трактату. Сказане несумісне з відродженням та формуванням об'єктивної історії медицини нашої держави і потребує глибшого вивчення, певних уточнень, спростування окремих тверджень, які вже стали звичними.

Дана праця має на меті вивчення та аналіз матеріалів, присвячених дослідженню життя і творчості внучки князя Володимира Мономаха — Зої Мстиславівни та питання авторства медичного трактату „Мазі“.

Дослідження проводилося на базі Widener Library Гарвардського університету (Бостон, США). Вивчено і проаналізовано статті Християна Лопарьова і С. Пападимитріу, присвячені цій темі, опубліковані на початку XX ст. у журналі Академії наук Російської імперії „Візантійський Временник“, праці вітчизняних авторів — „Монастирська медицина“ Р. Новаковича, „Про уточнення деяких фактів з історії української медицини“ Б. Криштопи, опубліковані в історико-медичному журналі „Агапіт“, видання медичного змісту, де подані історична довідка розвитку української медицини, а також історичні книги, як „Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини)“ Л. Гайдая, „Історія української культури“ І. Крип'якевича. Взято інтерв'ю у професора С. Толочка, фахівця з вивчення історії Київської Русі та Т. Кознарського — професора Університету Торонто (Канада), дослідника історії та культури Києва.

Іван Крип'якевич у дослідженні „Історія української культури“ пише, що медичні традиції існували ще в Київській Русі. Знахарі і чаклуни були

першими лікарями, їх також називали відунами, обавниками, потворниками, кудесниками. Проте Церква заперечувала їхні способи лікування і намагалася заснувати інші традиції розвитку медицини. Великий вплив на вдосконалення лікарів на Русі мала співпраця з Візантією. Ліхети прийшли на зміну знахарям. Вони були духовними людьми, серед них найвідоміші „вірменин“ (у часи князя Всеволода), Петро Сурянин із Судака (особистий лікар чернігівського князя Святоші). Пізніше вони стали монахами Києво-Печерської лаври. Першими лікарями українського походження були ченці Агапіт і Дем'ян в XI ст. Про здібності Агапіта пише „Київський Патерикон“. Лікарі того часу знали, як лікувати рани, у своїй практиці вони використовували рослини, олії, ліки, привезені з інших країн, зокрема й Єгипту. Вірили, що молитва є одним із способів лікування. Іван Крип'якевич стверджує, що першим вітчизняним науковцем у царині медицини була княгиня Зоя, внучка Володимира Мономаха, авторка трактату „Мазі“, написаного грецькою мовою в 30-х роках XII століття, рукопис якого зберігається у бібліотеці Лоренцо Медичі (Флоренція).

На захист цієї гіпотези виступає і Л. Гайдай. У своїй книжці „Історія України“ він пише, що на Русі Зою називали Добродією за шляхетність, відданість, готовність допомогти людям у боротьбі з недугами. Після одруження з візантійським князем вона розширила свої медичні знання і в 30-х роках XII століття написала трактат „Мазі“.

Відомості про трактат Зої Мстиславівни можна також віднайти на сторінках передмов до багатьох книжок, навчальних підручників медичного змісту. Так, наприклад, Т. Капітан, автор „Пропедевтики дитячих хвороб з доглядом за дітьми“, в історичних відомостях пише про те, що трактат складається з 5 частин та 29 розділів, і подає його короткий зміст: друга частина присвячена питанням педіатрії, одинадцять — вагітності, двадцять — питанням вигодовування новонароджених, тринадцять — догляду за дітьми, перші ж частини трактату розкривають питання статевої гігієни, харчування. За словами автора, праця написана Зоею, не є плагіатом: тут висвітлено нові ідеї, нові думки, яких немає у працях грецьких та римських учених того далекого часу.

Цікаво, що в жодній з названих праць у переліках використаної літератури немає посилань ні на праці грецьких істориків XII ст., ні на Візантійський літопис, ні на оригінал трактату.

Ще один дослідник проблеми трактату Руслан Новакович, автор праці „Монастирська медицина“, стверджує, що Добродія Мстиславна написала медичний трактат „Мазі“ (від грецького „Alima“) і припускає, що вона могла використати при написанні поради ченця і лікаря Агапіта. При написанні він посилається на статтю російського історика XIX століття Х. Лопарьова „Брак Мстислави, 1122“, опубліковану в дев'я-

тому томі журналу Академії наук Російської імперії „Візантійський временник“, виданому 1902 року. За словами професора Толочка саме вона дала життя цьому припущенню, про трактат заговорили, з'явилися перші публікації, присвячені даній темі. Х. Лопарьов у своїх дослідженнях використовує матеріали стародавнього грецького літопису, де детально описана „подія возз'єднання двох імперій — Київської та Візантійської“. Лопарьов подає детальний опис десятих заручин між представниками правлячих династій цих держав: Мстиславни, внучки Володимира Мономаха, та Олексія Комніна — сина візантійського імператора Калюяна Комніна.

Лопарьов, трактуючи „Коментар“ Вальсамона та праці грецького історика Дюканжа, пише, що після одруження з грецьким князем Добродіє Мстиславні, щоб не порушувати візантійських традицій, було дано інше ім'я під час церемонії коронації — Зоя.

Мстиславна любила природу, збирала трави, вивчала їхні лікувальні властивості. Місцеві жителі називали її „київською відьмою“ — так у ті часи у Візантії називали жінок, які могли дати корисну пораду щодо використання трав для лікувальних потреб. У своїй інтерпретації Лопарьов підкреслює, що Зоя була обізнана з магією, чаклунством, волхвуванням, що на той час вважалося одним із способів лікування недуг.

Трактуючи Вальсамона, каноніста XII—XIII століть, Лопарьов пише, що Зоя мала і знахарські здібності, а її невиліковна недуга була основною причиною, чому вона захопилася цією справою: „Коли Зоя захворіла, то намагалася віднайти порятунок у медицині як науці, що поважає християнські принципи. Але коли вони не допомогли, то вона вирішила вдатися до магії, чаклунства“. На думку автора, ця риса характерна справжній „руській душі“: якщо наука безсила, то чому не спробувати б порятувати себе іншим способом?

Лопарьов стверджує, що до того, як Зоя захворіла, вона займалася вивченням праць Галена, Гіппократа, Семеона, а згодом напише свій власний трактат, в якому радить носити теплий одяг, коли надворі холодно, а особливо взимку і восени, приділяє увагу традиції „лазні“ чи сауни як способу зміцнення сил і здоров'я організму.

Автор додає, що ці поради раніше не зустрічаються у грецьких книгах, у них багато новизни, неординарності, і вони могли бути написані лише людиною, яка знала кліматичні особливості Київської Русі та її традиції, позаяк сауна в той час не була актуальна для Константинополя через теплі кліматичні умови. Трактат був визнаний найкращими фахівцями медичної галузі того часу, вони його використовували у своїй повсякденній діяльності.

Флорентійський літопис XIV ст. подає опис трактату „Мазі“. Автор стверджує: копія трактату збереглася і лише Зою Мстиславівна серед усіх візантійських княгинь могла бути автором цієї праці.

Інша стаття під таким самим заголовком з'явилася в 11 томі „Візантійського временника“ у грудні 1903 року. Її автор — ще один визначний історик Російської імперії С. Пападимитріу, котрий дає критичну оцінку статті Лопарьова і висуває свої контрверсійні аргументи у відповідь.

Він наполягає на тому, що Лопарьов неправильно інтерпретував працю Дюканжа (грецького історика, який писав про життя Олексія Комніна) і намагається відділити правдиві факти від міфів. Пападимитріу пише, що переклад Лопарьовим уривка із „Вальсамонського канону“, що стосується захоплення Зоєю магією та знахарством, не є правдиве. Допущена помилка в перекладі з грецької: коли лікарі відвідали Зою і сказали, що вони безсилі, язичники пообіцяли допомогти. Вони вважали, що її недуга є результатом чорної магії. Це можна довести, звернувшись до памфлету „Правила Святих Отців з тлумаченням або толкованієм“ (Москва, 1884). Саме тому, на думку Пападимитріу, ми можемо твердити, що жінка, про яку ідеться у цьому уривку, не має нічого спільного з магією, знахарством чи навіть медициною — цей спосіб лікування був використаний для їївилікування, але не нею. Тут може постати інше питання — питання відданості Зої релігії, але Пападимитріу виправдовує її: людина здатна на все, щоб урятувати своє життя.

Лопарьов вважав Зою Мстиславівну засновником мистецтва магії у Візантії, але Вальсамон пише, що традиції чаклунства в імперії існували ще за часів правління Василя Великого і прийшли у візантійську культуру з Єгипту і Халдеї. Ось чому Пападимитріу твердить, що будь-хто з візантійських княгинь з цим ім'ям міг написати цей трактат. Очевидним є той факт, за словами автора, що поради, подані у трактаті, могли бути написані людиною будь-якої національності, адже всі люди потребують теплого одягу, накриття, коли їм холодно, та й лазні в той час існували в багатьох країнах.

Х. Лопарьов не дає нам повного тексту трактату. Можливо, вивчивши його зміст, нам було б легше визначити особливості авторського стилю. Пападимитріу віднайшов у Лаврентіянській бібліотеці в Бандінському каталозі (т. 1, ст. 265) статтю під назвою „Мазі“ (латин. — „Unguentum“) на сторінках 226v, 227r і 227v, але їх не можна назвати медичним трактатом. Це лише рецепти. На початку статті подано рекомендації щодо правильного способу приготування і використання цих засобів. Ці факти не доводять того, що автор рецептів — обізнаний лікар, який вивчав праці Галена, Гіппократа, Симеона.

У жодній з праць, присвячених дослідженню трактату, з якими я ознайомила, немає посилань на статтю Пападимитріу, вона залишається поза увагою, та й сам Лопарьов не виступив на захист своїх переконань.

В історико-медичному журналі „Агапіт“ у другому томі є стаття Бориса Криштопи — вітчизняного фахівця з питань вивчення історії медицини „Про уточнення деяких фактів з історії української медицини“. Автор також спростовує твердження Лопарьова, посилаючись на дослідження Г. Литавріна (1971): „Проаналізувавши текст рукопису Аліма, він як спеціаліст з вивчення Візантії дійшов висновку, що це не науковий трактат, а лише косметичний рецепт обсягом 5,5 сторінки, написаний невідомим лікарем для однієї з візантійських імператриць Зої. Остання, за його даними, не мала ніякого стосунку до Київської Русі, позаяк була Зоєю Костянтинівною, а не Зоєю-Євпраксією Мстиславівною“.

На сьогоднішній день немає достатньо фактів, щоб стверджувати, що авторкою першої вітчизняної медичної праці „Аліма“ („Мазі“), написаної грецькою мовою, є київська княжна Зоя Мстиславівна. Для відтворення об'єктивної, правдивої історії медицини нашої держави це питання потребує глибокого аналізу з урахуванням різнобічних версій. Адже спростування цієї гіпотези призведе до реформування історичної думки та необхідності відмовитися від звиклих положень, тверджень, а якщо ж цей трактат справді існує (чи існував) і знайдуться вагомі факти на підтвердження того, то він може справедливо вважатися не лише пам'яткою літератури, а й національною гордістю, а княжна Зоя — українським Гіппократом.

Література

1. Лопарев Христиан. Брак Мстиславны (1122) // Византийский вестник. — Санкт-Петербург: АН Российской империи, 1902. — Т. 9. — С. 425—450.
2. Пападимитриу С. Брак Мстиславны (1122) // Византийский вестник. — Санкт-Петербург: АН Российской империи, 1904. — Т. 11.
3. Гайдай Л. І. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини): Навч. посібник. — Луцьк: Вежа, 2000. — 437 с.
4. <http://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/533/>, Новакович Руслан, Монастирська медицина.
5. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. 4-те вид., стереотип. — К.: Либідь, 2002. — 656 с.
6. litopys.org.ua/kypcult/krcult.htm. — Історія української культури / За ред. д-ра І. Крип'якевича. — Нью-Йорк, 1990 (репринтне відтворення видання Івана Тиктора. — Львів, 1937).
7. <http://www.refine.org.ua/pageid-4655-2.html>. — Андрій Крупинський. Історія розвитку сестринської справи в Україні, 2006.

8. Капітан Т. В. Пропедевтика дитячих хвороб з доглядом за дітьми: Підручник для студентів вищих медичних навчальних закладів. — Вінниця: ДП ДКФ, 2006. — С.11—12.

Ol'ha TYCHKIVS'KA

YEVPRAKSIYA-ZOYA AND MEDICAL TREATISE „MAZI“

The purpose of this research is to study and to analyze the life and the activity of Volodymyr Monomakh's granddaughter, Zoya Mstyslavivna, with reference to medical treatise „Alima“ or „Mazi“.

In the introduction to Ukrainian medical textbooks, in books on history of Ukrainian medicine we may find extract devoted to the treatise „Mazi“, written by Zoya in the 12th century, the daughter of Prince Mstyslav, the son of Monomakh, later, the wife to the Greek Emperor. Some scholars consider that this treatise plays an important role in the process of the European medicine formation. However, there is no consensus between the historians with regards to the author and the contents of the treatise, some even question its existence.

Harvard and Ukrainian Research Institute has become the center for our research.

It is known that the historians of the Academy of Science in Russian Empire, K. Loparev and S. Papadimitriu researched this problem. Both gave their own interpretation of works by Greek historians of the 12th century and illustrated their opposite viewpoints in the scientific magazine „Vizantiyskiy Vremennik“. O. Hrando, L. Haiday, B. Kryshchop, R. Novakovych are the home researchers of „Alima“.

Those who support the idea of the treatise assume that the original text is in the Florentine Lorenzo Medici Library.